

Jelínek, Milan

Transpoziční verbální adjektiva aktivní

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2003, vol. 52, iss. A51, pp. [113]-123

ISBN 80-210-3151-4

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100031>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MILAN JELÍNEK

TRANSPOZIČNÍ VERBÁLNÍ ADJEKTIVA AKTIVNÍ

Obecně o verbálních adjektivech

Podobně jako verbální substantiva jsou i verbální adjektiva kategorií transpoziční, která slouží k operacím s pojmenovaným dějem nebo dějovým stavem ve složitější větné struktuře.¹ Termín přídavné jméno slovesné (adjektivum verbální) dobře vystihuje jejich podstatu: vyjadřují sice jako jiná přídavná jména obecný význam vlastnosti, ale jde tu o vlastnost, do které je pomocí slovtvorných prostředků transponován děj vyjádřený motivačním slovesem. Jestliže považujeme za nejobecnější význam kategorie sloves význam procesuální, pak můžeme kategorii přídavných jmen slovesných chápat jako kategorii vzniklou abstrakčním postupem, při němž se děj zbavuje své procesuální podstaty a vřazuje se do obecné kategorie vlastnosti.²

Přitom si děj vyjádřený slovesem i slovesným přídavným jménem zachovává svou identitu, podobně jako zůstává totožný při transpozici děje v substanti, která je vyjádřena verbálním substantivem. Tak např. dějový význam slovesa *nést* je identický jak s dějovým významem verbálního substantiva *nesení*, tak i s dějovým významem verbálních adjektiv *nesoucí*, *nesený*. V obou případech jde ovšem o kategoriální transpozice, jejichž cílem je nominalizace děje: u verbálního substantiva jde o jeho zpodstatnění (substancializaci), u verbálního adjektiva o jeho zvlastnostnění (kvalitativizaci).

Jednotlivé druhy slovesných přídavných jmen se nazývají tradičně zpřídavněným přechodníkem přítomným (*dělající*) nebo minulým (*udělavší*) a zpřídavněným přičestím činným (*spadlý*) nebo trpným (*udělaný*). Souhrnně můžeme mluvit o slovesném přídavném jméně, protože tento termín vystihuje slovnědruhovou povahu pojmenované kategorie. Slovesná přídavná jména mají totiž všechny znaky adjektiv: řadí se k přídavným jménům nejen svým obecným významem, ale i svou stránkou morfoloogickou a svými funkcemi syntaktickými.³

Podstatným znakem verbálních adjektiv je to, že si zachovala některé gramatickosémantické kategorie sloves, od nichž jsou odvozena. Transpozicí slovesného děje ve vlastnost vyplývající z průběhu slovesného děje nebo z jeho ukon-

čení ztrácí se ovšem základní gramatickosémantická kategorie verba finita – osoba (srov. *žena se směje – smějící se žena*). Zachován zůstává význam gramatického čísla, který je u verbálních adjektiv diktován shodou s určovaným substantivem (*smějící se ženy*), stejně jako je číslo u slovesných tvarů určitých dáno jejich shodou se subjektivým substantivem (*ženy se smějí*). Formální prostředky k vyjádření protikladu mezi významy ‚jeden‘ a ‚více než jeden‘ jsou ovšem ve shodě s rozdílnou slovnědruhovou příslušností sloves a verbálních adjektiv rozdílné: verbální adjektiva vyjadřují tento protiklad morfemými adjektivními. Verbální adjektiva jsou schopna podle své derivační báze rozlišovat slovesný rod aktivní a pasivní (*píše → píšící x je psán → psaný*) a mají také schopnost vyjadřovat nejen základní protiklad mezi slovesným videm nedokonavým a dokonavým (*píšící x napsavší, padající x spadlý, čtený x přečtený*), ale i různé vidové odstíny v rámci kategorie nedokonavosti a dokonavosti (*chodící – chodívající, napsaný – rozepsaný – dopsaný* aj.).

Verbální adjektiva si zachovávají ve shodě s motivačními slovesnými tvary a ovšem i ve shodě s vidovým významem motivačních sloves také významy časové. Označují čas relativní, tj. vztahený k času vyjádřenému přísudkovým slovesem. Podle relativní časové platnosti se dělí na dvě skupiny – na adjektiva vyjadřující děj současný s dějem přísudkového slovesa a na adjektiva označující děj už proběhlý. Do první skupiny patří adjektiva tvořená z přechodníku přítomného a převážná část adjektiv vzniklých z přičestí trpného sloves nedokonavých (např. *houkavé kvílení přešlo v rytmické, vlnovitě stoupající a opět klesající kovové supění Řezáč; dědeček nemá kapesní hodinky poháněné elektřinou Jirotky*). Do druhé skupiny se řadí adjektiva tvořená z přechodníku minulého a z přičestí činného i trpného sloves dokonavých a z vidově neutralizovaného přičestí trpného sloves nedokonavých (např. *přichvátavší manželka majitele obchodu byla též ubodána na místě Hašek; hleděl na opozdilého žlutého pohřebního hosta Hrabal; třemi stisknutými prsty napsal ředitel do vzduchu vlnovku Páral; dovedl jsem přečíst kyrilickou psaný přípis srbský Neruda*).

Pro verbální adjektiva je příznačné také to, že si zachovávají valenční pole motivačního slovesa.⁴ Totožnost valenčního pole u verbálního adjektiva a jeho motivačního slovesa lze prokázat u kteréhokoli verbálního adjektiva srovnáním s příslušnou větnou výpovědí:

zákazníci si nečiní nároků na vrácení peněz → zákazníci nečinící si nároků na vrácení peněz (Pavel); *děti si hrají na pasece a na záspích → děti hrající si na pasece a na záspích* (Němcová); *stará královna se navrátila z dominií → stará královna navrátilavší se z dominií* (Glazarová); *balvany zbloudily sem před staletími → balvany zbloudilé sem před staletími* (Dyk); *zásady jsou hlásány opozičním tiskem a opozičními řečníky → zásady hlásané opozičním tiskem a opozičními řečníky* (Arbes).

Typologie verbálních adjektiv

Pro typologii verbálních adjektiv je důležitý relativní slovesný čas a slovesný rod. Tyto gramatické významy tvoří spolu s formanty motivačních slovesných forem a s příslušnými morfologickými příponami slovotvornou charakteristiku jednotlivých typů verbálních adjektiv. Soustava však není symetrická; asymetrie se projevuje především tím, že se příznak relativního času účastní jen konstituování typů adjektiv aktivních (*vykonávající – vykonavší, probíhající – proběhlý*). Rozlišování pasivních adjektiv podle toho, zdali vyjadřují vlastnost vzniklou dějem předcházejícím před dějem přísudkového slovesa, či vlastnost danou souběžností obou dějů, nemá zde vlastní formální prostředek, nýbrž jen prostředek převzatý z motivačního slovesa (tj. prostředek zařazující toto sloveso do některé kategorie vidové). Dále se asymetrie projevuje v tom, že jednotlivé typy zaujímají rozdílné postavení v systému výrazových prostředků: aktivní adjektiva přítomná a adjektiva pasivní mají postavení centrální, kdežto aktivní adjektiva přeteritální jsou v postavení periferním.

Tato asymetrie má pak závažné důsledky pro vyjadřovací schopnost jazyka. Jestliže souběžný děj transponovaný ve vlastnost lze vyjádřit formou verbálního adjektiva téměř vždy, pak pro děj proběhlý před dějem verba finita často příslušný adjektivní prostředek chybí a ke sdělení dané vlastnosti je třeba aktivizovat syntaktická schémata (nejčastěji schéma vztahné věty). Asymetrii zjišťujeme konečně i v stylových příznacích jednotlivých typů verbálních adjektiv. Zatímco adjektiva pasivní a adjektiva na *-lý* jsou stylově neutrální, přechodníková adjektiva přítomná mají příznak knižní a přechodníková adjektiva přeteritální jsou spjata s příznakem silně knižním až archaickým.

Přes asymetrické postavení, které jednotlivé typy verbálních adjektiv zaujímají v soustavě prostředků transponujících děj ve vlastnost, nelze ani jednomu typu upřít povahu paradigmatickosti: nejsilnější je u přechodníkových adjektiv přítomných a u participiálních adjektiv pasivních (např. *dělající, udělaný*), slabší u přechodníkových adjektiv přeteritálních (*udělavší*) a nejslabší u participiálních adjektiv aktivních (*vyrostlý*), která se běžně tvoří jen od omezeného množství sloves. Paradigmatická povaha verbálních adjektiv přispívá k tomu, že se v mluvnicích obvykle považují za součást morfologického systému příslušného motivačního slovesa a že se v slovnících většinou neuvádějí jako heslová slova ani nejsou zaznamenána při hnízdování derivátů.

Verbální adjektiva na *-cí*

Tato adjektiva pojmenovávají vlastnost, která vzniká transpozicí děje probíhajícího současně s dějem přísudkového slovesa (např. *oddíl nechával za sebou tvrdě spící vesnici Olbracht = která v té době tvrdě spala*). Patří sem adjektiva označující transponovaný děj aktuální (např. *do umývárny Milan sešel s končící odpolední směnou Páral*) i děj pojatý neaktuálně (např. *do umývárny chodil s končící odpolední směnou*). Tradičně se verbální adjektiva na *-cí* chápou jako

útvary čistě konverzní, vzniklé změnou tvaroslovné charakteristiky přechodníku přítomného v adjektivum. Takové pojetí je však oprávněno jen z hlediska genetického, kdežto z hlediska synchronního naráží na jisté překážky. Po stránce formální je totiž možné považovat za motivační tvar jen ženskou a střední formu na *-c*, popř. plurálovou formu na *-ce*, nikoli formu mužskou (srov. *chlapec nesooucí houby* s mužskou formou přechodníku *nesa*). Po stránce sémantické pak nelze zkonstruovat formuli, která by postihla obecný význam verbálních adjektiv na *-cí* pomocí významu přítomných přechodníkových konstrukcí. Konečně synchronnímu spojování obou tvarů brání jejich rozdílný stylový příznak: verbální adjektiva na *-cí* jsou součástí běžné slovní zásoby a uživatelé jazyka je tvoří společlivě nejen od sloves již ustálených, ale i od sloves nově vzniklých, kdežto přechodník přítomný se pro svůj knižní příznak vyskytuje ve spisovných textech poměrně zřídka a mnoho uživatelů spisovného jazyka neovládá bezpečně jeho tvoření ani syntaktická pravidla jeho užívání. Z hlediska synchronního nelze tedy verbální adjektiva na *-cí* považovat za deriváty přechodníku přítomného, nýbrž obojí tvary je nutno chápat jako tvary existující vedle sebe, přičemž verbální adjektivum zaujímá pozici pevnější.

Významnější než paralelní existence přechodníku přítomného a verbálního adjektiva na *-cí* je vztah tohoto typu verbálních adjektiv k 3. os. plur. přítomnému, ale ani zde nejde o motivační závislost přímou. Brání tomu častý rozpor mezi gramatickým významem plurálovosti u slovesného tvaru a singulárním významem verbálního adjektiva (srov. např. 3. os. plur. *klesají* a slovní spojení *klesající hlava*). U slovesných typů „*peče*“, „*maže*“, „*tře*“ k tomu přistupují potíže formální: srov. *pečou – pekoucí* a novotvar *pečící*; *mažou – říd. mažící* a novotvar *mazající*; *třou – říd. troucí* a novotvar *třící*.

Z toho, co bylo řečeno, vyplývá, že ze synchronního hlediska není možno ani přechodník přítomný, ani 3. os. plur. prez. považovat za derivační základ verbálních adjektiv na *-cí*. Tato adjektiva jsou v současném jazyce motivována slovesem jako celkem a jejich derivačním základem je základ slovesných tvarů. Vezmeme-li pak v úvahu obecný význam verbálních adjektiv na *-cí* („vlastnost vyplývající ze současně probíhajícího děje“) a jejich formální paralelnost s přechodníkem přítomným a s tvarem 3. os. plur. prez., můžeme za jejich derivační základ považovat přítomný kmen slovesa (srov. fem. tvar přech. *nes-ouc*, 3. os. plur. *nes-ou* – verb. adj. *nes-oucí*; *tiskn-ouc*, *tiskn-ou* – *tiskn-oucí*; *kupuj-íc*, *kupuj-í* – *kupuj-ící*; *trp-íc*, *trpí* – *trp-ící*). U slovesných typů „*sází*“ a „*dělá*“ však hranice mezi slovesným základem a sufixem kolísá: buď vycházíme ze základu *sáz-*, *děl-*, a pak se zde vyděluje sufix *-ející*, *-ající*, nebo posouváme hranici základu podle paralelních tvarů přechodníku přítomného a 3. os. plur. až za *-ej-*, *-aj-* (*sázej-íc*, *sázej-í*; *dělaj-íc*, *dělaj-í*), a v tom případě docházíme k sufixu *-ící*. Rozdílné souhláskové zakončení přítomného kmene a základu verbálního adjektiva na *-cí* u slovesných typů „*peče*“, „*tře*“ můžeme považovat za alternaci souhlásky při derivování verbálního adjektiva: 3. os. plur. *peč-ou* – *pek-oucí*; *tř-ou* – *tr-oucí*.

Formant verbálních adjektiv na *-cí* se u všech slovesných typů skládá ze složky sufixální a z morfologické charakteristiky měkké adjektivní deklinace typu

„jarní“. Sufixální složka má komplexní charakter: její stabilní součástí je souhláska *-c-*, která je vždy opřena o předcházející sufixální vokál (*pros-í-c-í*, *ber-ou-c-í*) nebo o hláskové skupení s vokalickým prvkem (*sáz-ějí-c-í*, *děl-ají-c-í*). Variantní složka sufixu před *-c-* je vázána na jednotlivé paradigmatické typy motivačních sloves a v závislosti na nich má čtveru různou podobu:

-oucí: *nes-oucí*, *ber-oucí*, *pek-oucí*, *tr-oucí*;

tiskn-oucí, *vin-oucí*, *žn-oucí*;

-ící: *maž-ící*,

kryj-ící, *kupuj-ící*;

pros-ící, *trp-ící*;

-ející: *sáz-ějíci*;

-ající: *děl-ajíci*.

Protože verbální adjektiva na *-cí* pojmenovávají vlastnost vyplývající z děje, který probíhá současně s dějem přísudkového slovesa, jsou motivována výhradně slovesy nedokonavými. Motivační sloveso může označovat nejen děj, který probíhá aktuálně, ale i děj pojatý všeobecně. V druhém případě vyjadřuje verbální adjektivum vlastnost, která se zakládá na ději trvajícím nebo se opakujícím. Např. spojení *řidič zachovávající pravidla silničního provozu* má při neaktuálním pojetí význam ‚řidič, jehož charakteristickým příznakem je zachovávání pravidel silničního provozu‘ neboli ‚řidič zvyklý zachovávat taková pravidla‘.

Od dokonavých sloves se verbální adjektiva na *-cí* netvoří, protože dokonavost je neslučitelná s obecným významem vlastnosti vyplývající z děje, který probíhá současně s dějem přísudkového slovesa. Skutečnost, že v češtině neexistují verbální adjektiva na *-cí* od sloves dokonavých, podává další svědectví o tom, že se tato adjektiva vzdálila od přechodníků jakožto motivační základny. Ve starších fázích spisovného jazyka jsou totiž doloženy silně knižní přechodníky budoucí od dokonavých sloves, které vyjadřují děj předcházející před jiným dějem v budoucnosti nebo vůbec slouží k vyjádření jakéhokoli předchozího děje (např. *živí tvorové, upustíce od sebe, pomínuli by všichni* Klácel). Existence tohoto typu přechodníku by mohla vytvářet předpoklad pro vznik dokonavého typu verbálních adjektiv na *-cí*, ale taková adjektiva nejsou ze spisovného úzu známa.⁵

Verbální adjektiva na *-(v)ší*

Verbální adjektiva na *-(v)ší* pojmenovávají vlastnost, která vzniká transponováním děje ukončeného před dějem přísudkového slovesa (např. *vrátivší se Václav se tázal zvědavě* Neruda = *Václav, který se předtím vrátil, tázal se zvědavě*). Jsou v systémovém vztahu k verbálním adjektivům na *-cí*, která transponují současně probíhající děj do kategorie vlastnosti: tvoří k nim opozici s temporálním významem předčasnosti. Z hlediska charakteristiky stylistické jde o pozici asymetrickou. Verbální adjektiva na *-(v)ší* se pociťují jako útvar umělý, který je spjat se stylistickým příznakem výrazně knižním až archaickým. Potenciálně se

sice tvoří od dokonavých sloves takřka paradigmaticky, ale jejich frekvence je velmi nízká.⁶

Verbální adjektiva na *-(v)ší* byla přejata na počátku 19. stol. z ruštiny jako prostředek vyhraněně transpoziční a zůstala na tuto sémantickou funkci omezena. Nedochází u nich k posunům mezi adjektiva kvalifikační, a proto nejsou v konkurenčních vztazích k vlastním adjektivům dějovým. Jedinou výjimkou je adjektivum *byvší*, kterého se užívá i v posunutém významu ‚patřící minulosti, někdejší, odbytý‘, ale to bylo asi i s příslušným významem převzato z ruštiny. S transpozičním charakterem verbálních adjektiv na *-(v)ší* souvisí i skutečnost, že se jich neužívá v terminologických souslovích a že se nesubstantivizují. Jejich těsné sepětí se slovesem, jehož děj transponují ve vlastnost, se projevuje mimo jiné tím, že si vždycky zachovávají pohyblivý reflexivní morfém *se, si* (např. *člověk přesvědčivší se o správnosti svého jednání* nebo *zpravodaj vymyslivší si řadu podrobností*) a že mají valenční pole totožné s motivačním slovesem.

Verbální adjektiva na *-(v)ší* bylo by sice možné po stránce formální považovat za deriváty přechodníku minulého, ale jejich význam nelze podobně jako význam verbálních adjektiv na *-cí* postihnout obecnou slovtvornou formulí, jejíž součástí by byl přechodník. Proto je z hlediska synchronního chápeme spíše jako deriváty s formantem *-(v)ší* od minulého kmene motivačních sloves. Základová slovesa jsou ve shodě s obecným významem těchto verbálních adjektiv vidu dokonavého.

Obrozenský pokus vnést do spisovné češtiny podle ruského vzoru také adjektiva na *-(v)ší* odvozená od sloves nedokonavých nebyl českým spisovným územ přijat. Má-li se vyjádřit vlastnost vyplývající z ukončenosti děje, který v minulosti nějakou dobu trval nebo se opakoval, musí se k tomu užít schématu vztažné věty. Výpovědi jako *Věková sama pocházela z rodiny měvší takové přesvědčení náboženské jako Žalman* (Jirásek) jsou v poobrozenské literatuře ojedinělé, ale do poloviny 19. stol. lze je doložit příklady z různých autorů. Někdy označují také vlastnost vyplývající z děje, který probíhal v minulosti současně s dějem přísudkovým, např.: *slovesnost se začala v druhé polovici IX. století prací Konstantina a Methodia i jejich pomocníkův a nástupcův, pracovavších na vinici Páně mezi Slovany v Bulhařích, Moravě, Panonii, Srbsku a něco později v Rusku* (Šafařík). Obvykle se však do verbálního adjektiva na *-(v)ší* motivovaného nedokonavým slovesem vkládal obecný význam ‚vlastnost vyplývající z děje, který jistou dobu v minulosti trval nebo se opakoval, ale byl ukončen před dějem přísudkovým‘, jak to dokládají následující výpovědi:

jisto jest, že praotci naši nalezli v této zemi zůstatky národův ji před nimi obývavších (Jungmann); *kře a stromy tu strakatost (způsobenou blednicí) jednou měvší ji vždycky každou proměnou listů zachovávají* (Presl); *zachováváním té zásady vyhnul se Karel chybě mnohých mocnářů před ním i po něm studia zakládavších* (Tomek).

Verbální adjektiva na -lý

Slovotvorným východiskem verbálních adjektiv na -lý je aktivní participium minulé. Vzhledem k tomu, že jejich význam lze postihnout slovotvornou sémantickou formulí, která je na participiu minulém přímo založena (*padlý* = ten, který padl; *rozkvetlý* = ten, který rozkvetl), můžeme adjektiva na -lý považovat za typ konverzní. V tom případě patří morfém *-l-* k odvozovacímu základu, nemá tedy povahu derivačního sufixu. Verbální adjektiva na -lý pak vyjadřují pouhý pojem děje transponovaný do kategorie vlastností, a to pojem děje, který proběhl před dějem přísudkovým. Protože stejný význam vyjadřují i adjektiva na *-(v)ší*, je vztah mezi oběma typy synonymní.⁷ Stejně jako adjektiva na *-(v)ší* se i adjektiva na -lý tvoří od sloves dokonavých; jedinou výjimkou je adjektivum *bývalý*, ale u něho došlo k posunu od pouhé funkce transpoziční k funkci kvalifikační.

Od adjektiv na *-(v)ší* se adjektiva na -lý liší stupněm paradigmatickosti, stylovou charakteristikou a zapojením do soustavy dějových adjektiv v širším smyslu. Pokud jde o paradigmatickost, je tvoření adjektiv na -lý omezeno v podstatě na slovesa podmětová (srov. *minulý // minuvší rok* x *vozidlo minuvší chodce*; *vysloužil // vyslouživší voják* x *pracovník vyslouživší si pochvalu*), ale ani u nich není slovotvornou kategorií zcela pravidelnou. Po stránce stylistické jsou většinou bez stylistického příznaku, a proto obyčejně nahrazují v textech stylově neutrálních adjektiva na *-(v)ší*, která mají příznak silně knižní.

Postavení adjektiv na -lý mezi jinými typy verbálních adjektiv je dáno tím, že ze všech typů nejnázve nabývají kvalifikačních významů, a tak se po stránce sémantické plně adjektivizují. Proto jich mnoho patří do dvou slovotvorných typů: do konverzního (se základovým formantem na *-l-*) i do kvalifikačního (s formantem *-lý*). Hranice mezi nimi je splývavá; existuje tu široké přechodné pásmo, v němž lze totéž adjektivum hodnotit podle kontextu jednou jako konverzní, podruhé jako kvalifikační.

Lze to ukázat např. na adjektivu *otupělý*. O pouhou konverzi děje ve vlastnost jde ve spojeních jako *nůž otupělý řezáním*, kde si odvozovací základ zachoval svůj původní význam, nebo ve spojeních typu *nemocný otupělý bolesti*, v nichž je jeho význam metaforicky posunut. Ve spojeních *otupělý člověk* nebo *otupělé nervy* můžeme sice při aktuálním pojetí chápat adjektivum jako výsledek konverze (← *člověk něčím otupěl*; ← *nervy něčím otupěly*), ale při pojetí deaktualizovaném nabývá významu kvalifikačního (,tupý, netečný, lhostejný člověk'; ,necitlivé nervy'). Kvalifikační význam adjektiva *otupělý* je zcela zřetelný v případech, kdy připojené adverbialní určení vylučuje aktuální chápání odvozovacího základu (např. *lidé fyzicky a mravně otupělí*). Na dokončenou sémantickou adjektivizaci tu upozorňuje existence abstrakta na *-ost* (*otupělost*).

Verbální adjektiva na -lý mají primární význam aktivní, takže tvoří jistý protiklad k verbálním adjektivům na *-ný/-tý* s primárním významem pasivním. Mezi oběma typy však dochází k častým přesahům a právě propustnost hranice mezi aktivností a pasivností se stává zdrojem synonymičnosti v soustavě slovesných adjektiv. Adjektiva na -lý přesahují do oblasti pasivní především tam, kde se vedle motivace reflexivem aktivního významu nabízí i motivace pasivní formou

slovesa. Pokud je adjektivum na *-lý* motivováno jen reflexivním slovesem aktivním, má ve shodě se svou motivací význam aktivní, např. *přípletlý* (k nějaké události) ← *příplést se, připeklý* ← *připéct se, vžilý* ← *vžít se, rozplynulý* ← *rozplynout se, rozbujeý* ← *rozbuje se, prohřešlý* ← *prohřešit se, přestěhovalý* ← *přestěhovat se*.

U těch adjektiv na *-lý*, která mohou být motivována jak reflexivem aktivním, tak i pasivním tvarem slovesa, uplatňuje se ve shodě s obojí možnou motivací jak význam aktivní, tak i pasivní. Např. adjektivum *roztráslý* lze bez kontextu interpretovat jako ‚který se roztrásl‘ nebo ‚který byl roztrásen‘, podobně *rozpek-lý* ‚který se rozpek-l‘ // ‚byl rozpečen‘, *přítisklý* ‚který se přitisk-l‘ // ‚byl přitisknut‘, *utrhlý* ‚který se utrhl‘ // ‚byl utržen‘ atd. Z literárních textů lze uvést řadu dalších dokladů, ale mnohé z nich zůstaly omezeny na individuální jazyk autorův: *utrhlý květ* (Hálek), *vyvrhlá pěna* (Sládek), *vydychlá síla* (Hálek), *umčelý hněv* (J. Marek), *ohlušelá duše* (Hálek), *umrtvělá duše* (Vrchlický), *vyženilý statek* (Klicpera), *vysnilá zvěst* (Zeyer), *vysušilá hlinka* (Sabina) aj. Zřetelnou transpozici mají ovšem ty atributy vyjádřené adjektivy na *-lý*, které jsou vytvořeny ze sloves přechodných a jsou blíže určeny instrumentálem označujícím zdroj nebo příčinu změny vlastnosti, např. *oči povleklé blánou, země spláchlá deštěm, řeč prodchlá citem, květ rozšláplý poutníkem*. I mezi těmito případy najdeme hodně dokladů omezených na individuální jazyk autorův, kupř. *stářím stihlá chudina* (E. Jelínek), *na smrt ubledlý zlostí* (Neruda), *ztvrdlý hořem* (Pujmanová) apod.

Dnešní stav ve spisovném jazyce lze charakterizovat tak, že pasivní verbální adjektiva na *-lý* jsou vytlačována stále víc na periferii slovo tvorné soustavy našeho jazyka. Vzhledem k tomu, že je nelze uvést po stránce sémantické do vztahu k participiu aktivnímu, nabývá v nich morfém *-l* charakteru derivačního formantu.

Konkurence mezi verbálními adjektivy na *-lý*, *-ný/-tý* a *-(v)ší*

Následkem přesahů aktivních adjektiv na *-lý* do oblasti pasivní a následkem přesahů pasivních adjektiv na *-ný/-tý* do oblasti aktivní vytvářejí se synonymní dvojice jako *povidla připeklá* // *přípečená k plechu, rozechvělý* // *rozechvěný hlas, rozevlálá* // *rozevlátá hřívá, ořelý* // *otřený samet, započalý* // *započatý rozhovor, promáčklé* // *promáčknuté okno, zbídačelá* // *zbídačená rodina, zachovalý* // *zachovaný mrav* atd. Ve všech příkladech, které jsme uvedli, nabízí se ovšem na prvním místě motivace aktivním reflexivem (*povidla se připekla, hlas se rozechvěl* apod.). Adjektiva na *-ný/-tý* pronikají i do oblasti, která je ve spisovném jazyce obsazena slovesy nereflexivními, např. *popraskalé* // *popraskané zdívo, ztroskotalá* // *ztroskotaná loď, zhnisalá* // *zhnisaná rána*.⁸

Nezřídka se tyto členy synonymních dvojic liší stylovým příznakem: nositelem mírně knižního odstínu jsou častěji adjektiva na *-lý*, a to hlavně v těch případech, kdy přesahují v rozporu se svým primárním významem do oblasti pasivní. Např. proti stylově neutrálnímu *vyšinutý člověk* se *vyšinulý* cítí jako mírně knižní a následkem toho má nižší frekvenci. V dnešní spisovné normě sílí

tendence, aby se vlastnost vyplývající z aktivně pojatého děje ukončeného před dějem přísudkovým vyjadřovala adjektivy na *-lý* a vlastnost vzniklá transpozicí děje pojatého pasivně označovala adjektivy na *-ný/-tý*.

Verbálním adjektivům na *-lý* konkurují verbální adjektiva na *-(v)ší*, takže vznikají dvojice synonym jako *ožilý // oživší*, *odpadlý // odpadnuvší*, *ztroskotalý // ztroskotavší*, *přistěhovalý // přistěhovavší se* apod. Jsou-li tato adjektiva motivována reflexivním slovesem, u adjektiv na *-lý* se pohyblivé reflexivní morfémy *se, si* ztrácejí (*sesmeklý ← sesmeknout se*, *zvyklý ← zvyknout si*), kdežto u adjektiv na *-(v)ší* zůstávají zachovány (*sesmeknuvší se*, *zvyknuvší si*). Vzhledem k tomu, že adjektiva na *-(v)ší* mají silné knižní zabarvení, dává jazykový úzus přednost adjektivům na *-lý*. Jedině v těch případech, kdy adjektivum na *-lý* ztratilo svou transpoziční povahu a nabylo zřetelně významu kvalifikačního, bývá potřeba vyjádřit pouhý konverzní význam uspokojována adjektivem na *-(v)ší*: *vpadlé tváře x muž vpadnuvší do místnosti*, *vytrvalý pracovník x odborník vytrvavší u své práce* apod.

Konkurenčnost obou typů je omezena faktem, že stylově bezpříznaková adjektiva na *-lý* existují jen k určitému množství sloves. Paradigmaticky se tento slootovorný typ uplatňuje jen u deadjektivních sloves typu „*sázat*“, která jsou odvozena prefixem *z-* a mají obecný význam ‚nabýt vlastnosti označené základovým adjektivem‘ (*zdrvěnělý*, *zpozornělý*, *zprídavnělý*, *zledovatělý* atd.). U mnoha běžně užívaných sloves, u nichž jsou dány sémantické i slootovorné předpoklady pro vznik adjektiva na *-lý*, zůstala tato možnost nevyužita nebo byla využita jednotlivými autory jen okazionalně. Tak povahu okazionalismů mají např. adjektiva na *-lý* ve spojeních *děvčátko uplulé mezi vrby* (R. Svobodová), *modravě zaplanulé oči* (Šlejhar), *do života vstoupilý člověk* (Havlíček), *zatoulalý býk* (Klácel), *selhalý pokus* (Šimáček) aj.

Závěr

Vcelku lze ze slootovorného hlediska charakterizovat dílčí systém aktivních verbálních adjektiv jako nevyvážený. Vlastnost vzniklou transpozicí aktivního děje probíhajícího současně s dějem přísudkovým je možné vyjádřit prakticky ve všech potřebných případech verbálním adjektivem na *-cí* tvořeným ze sloves nedokonavých. Naproti tomu transpozice děje, který proběhl před dějem přísudkovým, ve vlastnost vyjádřitelnou adjektivem naráží na neúplnost příslušného slootovorného systému. Adjektiva s formantem *-(v)ší* lze sice vytvořit ode všech dokonavých sloves, ale tento typ adjektiv vnáší do textu silný knižní až archaický příznak. Do konkurence s nimi vstupují adjektiva na *-lý*, většinou stylisticky bezpříznaková, jenže ta se vytvořila jen k některým slovesným typům. Za kladný jev můžeme považovat jejich rozhojňování v jazykové praxi. Při možné pasivní interpretaci děje, který se transponuje ve vlastnost, nabízejí se k adjektivům na *-lý* stylisticky bezpříznaková adjektiva na *-ný/-tý*; počet takových případů je však omezený.

LITERATURA A POZNÁMKY

- 1) Při pojetí slovnědruhov \acute{y} transpozice se opírám hlavně o názory Skaličky, Vl.: Über die Transposition in *AUC-SlavPrag* 1, 1949, 154n.; Kubjakov[ov]é, Je. S.: Derivacija, transpozicija, konversija in *Voprosy jazykoznanija* 1974, č. 5, 64–76; Dokulila, M.: K otázce slovnědruhov \acute{y} ch převodů a přechodů in *SaS* 43, 1982, 257–271 (přetištěno in *Obsah, výraz, význam* I, Praha 1997, 103–121); Buzássyov \acute{e} , K.: Vzaimootnošenije mežu slovoobrazovatel'nym i leksičeskim značenijami transpozicionnych proizvodnych v *Recueil linguistique de Bratislava* 6, 1982, 35–53; Rusínov \acute{e} , Zd.: Transpozice ve vztahu k mutaci a reprodukci in *Češ.-univ. a specifika I*, Brno 1999, 95–100.
- 2) Z rozsáhlé odborné literatury, která se zabývá transpozicí slovesa v adjektiva, viz zejm. Piti-
nov, V. N.: *Gramatičeskaja priroda dejepričastij v sovremennom češskom literaturnom jazyke*, Kijev 1962; Barnet, V.: *Vývoj systému participií aktivních v ruštině ve srovnání s vývojem v ostatních jazycích slovanských*, AUC Philologica – Monographia 9, Praha 1965; Millet, Yv.: Les tours au gérondif et la fonction d'épithète in *Otázky slovanské syntaxe II*, Brno 1968, 397–402; Dvořák, E.: *Přechodníkové konstrukce v nové češtině*, AUC Philologica – Monographia 72, Praha 1978; Höck, Ch.: *Zur syntaktischen und kommunikativen Struktur slavischer Partizipial- und Gerundialkonstruktionen*, München 1979; Marková, M.: Fungování nevětných propozic přechodníkových a jejich ekvivalentů in *Sborník Technické univerzity, Liberec* 1997, 41–55; Rusínov \acute{a} , Zd.: heslo Adjektivum deverbální in *Encykloped. slovník češtiny*, Praha 2002, 24.
- 3) Podrobněji o tom obecně ve stati Motsch, W.: Können attributive Adjektive durch Transformationen erklärt werden? in *Folia linguistica* 1, 1967, 23–48. O adjektivizaci slovesných tvarů českých viz Balhar, J. [= Jelínek, M.]: Přídavné jméno slovesné (verbální adjektivum) in *Mluvnice češtiny* 2, Academia, Praha 1986, 141–146; Karlík, P. – Večerka, R.: Participium (příčestí) in *Encykloped. slovník češtiny*, Praha 2002, 311–312 (tam další odborná literatura).
- 4) Jinými termíny pojednal o valenci verbálních adjektiv Bečka, J. V.: Adjektiva polodějová, *NŘ* 20, 1936, 167–173, 189–196. O specifičnosti valence u adjektiv viz Piřha, P.: K otázce valence u adjektiv, *SaS* 43, 1982, 113–118. Podrobnější rozbor valence u deverbativních adjektiv podává Prouzová, H. v kap. Valenční rozvíjení adjektiv deverbativních v *Mluvnici češtiny* 3, Academia, Praha 1987, 69–72.
- 5) Na užívání přechodníku budoucího v obrozené češtině měla vliv Bible kralická, viz Gebauer, J.: Přechodník přítomný (budoucí) sloves jednoduchých a končících v Novém zákoně kralickém, *ČČM* 44, 1870, 247–254. Žilkův překlad bible některé budoucí přechodníky převzal, jak to doložil Daňhelka, J.: Přechodník budoucí v Žilkově překladu Nového zákona, *NŘ* 28, 1944, 148–152.
- 6) Na rozdíl od adjektiv na -(v)ší zjišťujeme u přechodníků minulých vývoj kontinuální, viz Sedláček, J.: K otázce slovanských participií praes. act. a praet. act. I, *Slavia* 23, 54, 509–526; Barnet, Vl.: K vývoji slovanských konstrukcí s participií aktivními, *SlavPrag* 3, 1961, 151–162.
- 7) Poměrem mezi přechodníkovým a příčestním typem adjektiv se zabýval Kopečný, Fr. Po článku publikovaném ve sborníku *Slavjanskaja filologia* II, 1958 (Příšedší, zahynuvší – příšlý, zahynulý) zpracoval toto téma v kap. o slovesných adjektivech v *Základech české skladby*, Praha 1962, 144–146. Viz i Damborský, J.: *Participium -l-ové ve slovanštině*, Varšava 1967.
- 8) O konkurenci slovo-tvorných typů v rámci adjektiv verbálních viz kap. Přídavná jména odvozená ze sloves od Sticha, Al. in *Mluvnici češtiny I*, 1986, 321–336.

ZUSAMMENFASSUNG

Vom Gesichtspunkt der Wortbildung kann man das Teilsystem von aktiven Verbaladjektiven als unausgewogen bezeichnen. Die durch die Transposition der aktiven Handlung entstandene Eigenschaft, bei der die transponierte Handlung in derselben Zeit mit der Prädikatshandlung verläuft, findet ein entsprechendes Ausdrucksmittel in den von imperfektiven Verben regelmäßig gebildeten Verbaladjektiven auf *-cí*. Im Widerspruch dazu stößt die Transposition der Handlung, die vor der Prädikatshandlung beendet worden ist, auf eine Lückenhaftigkeit des betreffenden Wortbildungssystems. Die Verbaladjektive auf *-(v)šící* können zwar von allen perfektiven Verben gebildet werden, doch dieser Typus ist mit einem starken buchsprachlichen oder sogar archaischen Merkmal verbunden. In Konkurrenz zu diesem Typus stehen die stilistisch merkmallösen Adjektive auf *-lý*, die aber nur von bestimmten Verbaltypen geformt werden. Falls man die in Eigenschaft transponierte Handlung als passiv interpretieren kann, treten in Konkurrenz stilistisch merkmallöse Adjektive auf *-ný/-tý* ein; die Zahl solcher Fälle ist aber beschränkt.

Milan Jelínek
Ústav českého jazyka
Filozofické fakulty MU
A. Nováka 1
602 00 Brno

